

OROSZ DIÁNA

Ponyva, mint textília és annak története

Az emberiség történelmének egyik legrégebbi, legsokoldalúbb textíliája a ponyva. Felhasználási területei az idők során bővültek és a technikai újító eljárásoknak köszönhetően differenciálódtak.

A ponyvát ma úgy jellemezhetnénk, mint egy műszaki textíliát, amely a len-kenderipar legjellemzőbb gyártmánya. Készülhet pamutból, lenből, kenderből, félkenderből és ezek keverékeiből. Szövési, kikészítési eljárásai, elsősorban az impregnálás, az egyes felhasználási területekhez igazodnak. A szegedi Kenderfonó- és Szövőipari Vállalat által 1967-ben kiadott Műszaki Textiltermék katalógusban mintegy 50-féle ponyvatermék található. A ponyvát szinte minden területen alkalmazták és alkalmazzák napjainkban is. Ebből a repertoárból most két területet szeretnék részletesebben bemutatni. Mindkettő a szórakozáshoz és a kultúrához, illetve a technikához kapcsolódik. Az egyik a szabadtéri szórakozás, a majálisok világába kalauzol el bennünket, illetve a korai vidámparkok találmányaihoz. A másik szorosan kapcsolódik az előbbihez: a cirkuszok és a színház, illetve a scenográfia területe.

Az emberiség történelmének egyik legrégebbi, legsokoldalúbb textíliája a ponyva. Felhasználási területei az idők során bővültek és a technikai újító eljárásoknak köszönhetően differenciálódtak.

A ponyvát ma úgy jellemezhetnénk, mint egy műszaki textíliát, amely a len-kenderipar legjellemzőbb gyártmánya. Készülhet pamutból, lenből, kenderből, félkenderből és ezek keverékeiből. Szövési, kikészítési eljárásai, elsősorban az impregnálás, az egyes felhasználási területekhez igazodnak. A szegedi Kenderfonó- és Szövőipari Vállalat által 1967-ben kiadott Műszaki Textiltermék katalógusban mintegy 50-féle ponyvatermék található. Ezek között szerepelnek a sűrűn szövött, gyakran impregnált vitorlavászon, a táska- és bőröndvászon, a bank- és pénzeszsákok különböző ponyvaszövevei, a malom- és mezőgazdasági terményzsákok, a relaxa- és napernyőponyva, az autótakaró ponyvák, a színes, csíkos, kender- és pamutponyvák, a cipővásznak ponyvai és a díszletvászon. Ahogy a műszaki textiltermékek katalógusából is látható, a ponyvát szinte minden területen alkalmazták és alkalmazzák napjainkban is. Ebből a repertoárból most két területet szeretnék részletesebben bemutatni. Mindkettő a szórakozáshoz és a kultúrához, illetve a technikához kapcsolódik.

Az egyik a szabadtéri szórakozás, a majálisok világába kalauzol el bennünket, illetve a korai vidámparkok találmányaihoz. A másik szorosan kapcsolódik az előbbihez: a cirkuszok és a színház, illetve a scenográfia területe. Mindkettőt felöleli, össze- és átfogja a művészet és a művészettörténet, amelyeken keresztül vizsgálom a ponyvát.

SZÍNHÁZ

Időrendben a színházban, illetve annak kezdeti formáiban jelent meg a ponyva. Az ókori, klasszikusnak tartott görög-római színházban is használtak már díszletelemeket és háttérképeket. Itt alapvetően a táj szolgált kulisszaként, illetve a színészek nagy távolságban is látható

maszkjai domináltak az előadások alatt. MARCUS VALERIUS MARTIALIS, a feltételezhetően i. sz. 38-ban született római költő, epigrammaíró „A tág Lydia” című versében megtaláljuk a ponyva első, korai dokumentált megjelenését: „(...)mint színházunkban, hogyha ponyva lazul(...)”. Eszerint a ponyvát esős idők alkalmával feszítették ki a kör alakú színház felett, hogy a több napig tartó ünnepek, előadások alkalmával védjék a nézőket és a színészeket a zord időjárási körülményektől.

A középkori vásárok és piacok elmaradhatatlan látványosságai voltak a vándormimesek és vándorszínészek, a „csepürágók”, akrobaták és artisták, akik városról városra, faluról falura jártak és előadásaikkal szórakoztatták a közönséget és kalapozták össze tiszteletdíjukat az előadások végén. Ekhós szekérrel jártak. Az ekhó egy szekér fölé emelt építmény volt: fa-, később fémvázra erős, nyers, néha színes ponyvát húztak, amely védte az utazókat és a szállítmányt is. Az 1712-ben készült Szepesbéla mintakönyv egyik szabásmintáján gazdagon díszített ekhós szekér építményének rajza látható. Ez tekinthető a 20.

Csíkos mintázatú, „klasszikus” bohózatokhoz, vásári bábjátékokhoz használt, pamutponyvából készült mutatványos sátor. Anglia, 1857-től napjainkig.

századi lakókocsik őseinek, amelynek ezen első példányait Európa-szerte használták, a 19. századi vásározó románoktól a magyar fuvarosokon keresztül az amerikai pionírokig. A kocsik gyakran festett volt, kívül igen díszesen, hogy már messziről felismerhessék (korai reklám), belül a fa- vagy a ponyvaborítást festették ki, gyakran semleges, több játék háttérül szolgáló tájképpel. Volt, hogy a mozgatható falú szekér oldalát egyszerűen lehajtották az előadások alkalmával, mintegy mozgó, azonnal felállítható színpadot rögtönözve a piactéren. Belsejében festett kulisszaként szolgáló ponyvatekercek, ponyvafüggönyök voltak elhelyezve a színészek jelmezei mellett.

A 13–14. században a színjátszás megjelent a templomban is, majd a vallási körmenetekkel kikerült a templomból a templomi kapuk elé, később a piactérre, a főtérrre. Ez volt a Krisztus szenvedéstörténetét jelmezes színészek által bemutatott passiójáték. A mirákulum a 14. században jelent meg és fokozatosan terjedt el német

és francia nyelvterületen. A mirákulumot, amelyből a középkor jellegzetes műfaja, a szentek legendáit feldolgozó misztériumjáték alakult ki, már magas, ácsolt, egymás mellé állított színpadokon mutatták be. Kezdetben vándorszínészek hordozták az országutakon a szekerekre épített hármasszínpadképeket, amikor a menny, a föld és a pokol egy-egy szekeret kapott dobogóként. A moralitás esetében a hármasszekérszimbolikából eltűnik a menny és a pokol, s marad a földi szín, a polgári szobával, enteriőrrel. A díszletszekerek előzményei a kora középkorra, a 11–12. századra tehetőek, s a „biblia pauperum modernorum”-mal (szegények bibliája) kezdődtek. Az írástudatlan nép művelését szolgálták ezek a többnyire főként ponyvára vagy fára festett jelenetek, amelyeket a „mutogatók” készítettek és zenés, énekes előadás keretében mutattak föl, vagy hordozták körbe a piactéren, eredetileg bibliai jelenetek tanítása céljából.

ID. PIETER BRUEGHEL 1559-ben készült festményén, a „*Farsang és Böjt harcán*” a vallási körmenetek és a világi elemekkel vegyült színjátszás folyamatára láthatunk példát. Ez egyfajta rituális tavaszünneppel, télbúcsúztatással volt. A festményen látható a nagy, kövér Farsang uraság s vele szemben a vézna, beteges Böjt asszony kicsi, színesre festett, kerek kocsikkal, „mozgó színpadokkal”. Bal oldalon ponyvával fedett szimbolikus tárgyakat hordoznak. Az úrnapi kocsi keréken mozgó díszlet-színpad volt, könnyű, ácsolt faszerkezettel, melyre ponyvát feszítettek és arra háttérrel festettek.

Egy ilyen kocsi rajza maradt fent 1646-ból, egy szerepkönyvből. Szintén szerkezet fedezhető fel DENNIS VAN ALSOOT hat pannóból álló festményciklusának 3. és 4. darabján. Az 1615-ben készült festmények a 14. századra visszanyúló *Ommegang*ot mutatják be. Az *Ommegang* jellemző vallási felvonulás volt Európa-szerte, sok közülük máig fennmaradt és virágkarneválhoz hasonló látványossággá vált. A brüsszeli körmenetet azonban eredeti pompájához és rendeltetéséhez méltón tartják meg minden évben Németalföldön, a felvonuló kocsik gazdagon díszítettek és oldalfalukat festett ponyvák borítják, olykor a színpadokon kisebb jeleneteket játszanak a színészek, a szintén festett kulissza előtt. A cambriai könyvtárban őrzött eredeti, 1514-es szerepkönyvből származó színezett rézmetszet tipikus vándorkomédiás színpadot ábrázol, amely fából készült, elhúzható kulissza függönnyel, festéssel, kis görög mintázott maszkkal a függönytartó rúd tetején.

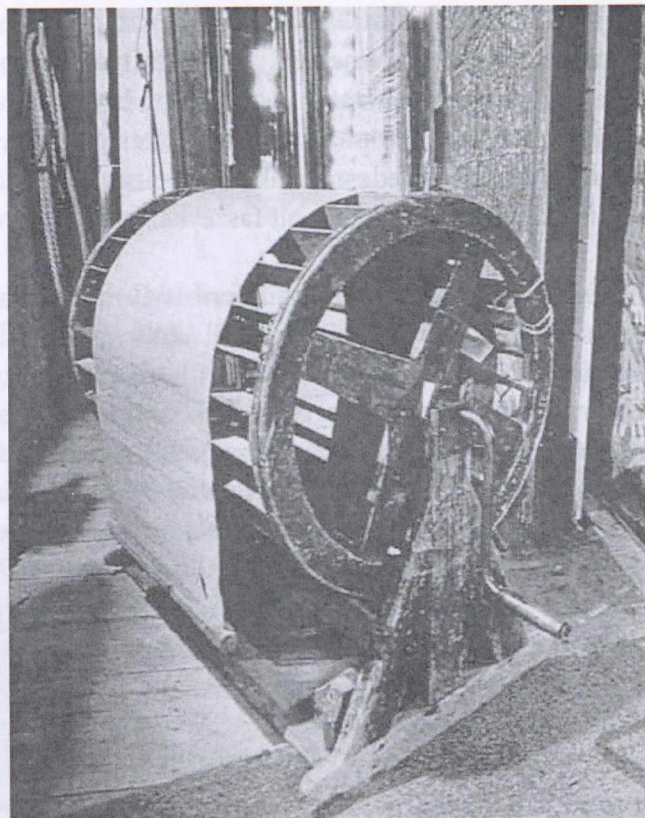
A 19. század közepén készült Angliában egy színes akvarell, (feltehetően London egyik főtérenél tövében felállított színpadsort ábrázol), amelyen a szereplők az egyes jelenetek bemutatása után vándoroltak színpadról színpadra, kiküszöbölve a díszletváltogatás problémáját. Az első színpadon festett plakátokat láthatunk a színdarabra jellemző képekkel, a színészek nevével és a játékidő feltüntetésével. Feltehetően ponyvára, sűrű szövésű vászonra festették a plakátot, talán a papír drágasága miatt, amit a vándorszínészek szerény anyagi körülményei nem engedhettek meg számukra. Igazi technikai vívmányokat a reneszánsz polihisztor művészei és feltalálói hoztak a festett ponyvák és egyéb színpadi mozgó mechanikai szerkezetek sorába. LEONARDO DA VINCI nemcsak művészeti munkásságával, de számos ötletes, különleges színházi látványosságával is öregbítette hírnevét, amelyek elkészítéséhez számtalan találmányát és technikai-tudományos kísérletének eredményeit felhasználta (mozgó „*deus ex machina*”-k, forgó-mozgó színpadi szerkezetek, süllyedő-emelkedő díszletelemek, „repülő” szárnyas lovak – mind festett, vagy nyers ponyva felhasználásával).

A színházi díszlettervezés igazi fénykora a barokk volt, számtalan újításával, nagy és látványos gépezetekkel és hatalmas festett kulisszákkal (BALDASSARE PERUZZI, GASPARE és CARLO VIGARANI, CARLO és FERDINANDO BIBIENA), majd a rokokó korának illuzionista operaszínpada tökéletesen megfestett vedutáival (CANALETTO egy ideig díszletfestő volt, majd korának legkeresettebb vedutafestője) – ezek mind sűrű szövésű ponyvaszövetre készültek. A párhuzamos sínparokon mozgatható táj- és életképeket ábrázoló kulisszák alapanyaga a lenvászon volt. Erre olajfestékkel dolgoztak, amelyet speciális firniszekkel és lakkokkal rögzítettek és impregnáltak.

A 19. században a rikkancsok által terjesztett napilapok színes litográfiái, karikatúrái is bővelkednek színházi háttérfestmények ábrázolásaiban (HONORÉ DAUMIER, GUSTAVE DORÉ).

Igazi kuriózum a világ legöregebb, fennmaradt színháza, a svédországi *Drottningholmi Királyi Színház*, amely 1766-ban épült, s eredeti állapotban vészelte át a történelem évszázadait, majd a 20. század végén átesett restaurálás után jelenleg teljes, eredeti pompájában tündököl. Különlegessége a 18. századi színpadokra jellemző „telarik” használata. A „telari” egy, az ókori görög-római színházakban is használt háromoldalú díszletfal, amelyet egy fa-, később fémtengely körül forgattak, mindhárom oldalán más-más felvonáshoz tartozó háttér volt. Oldalai festett ponyvák voltak. Ez volt a kezdeti és később bevált változtatható díszlet legegyszerűbb megoldása. A telarikat egy-más mögé, perspektivikusan helyezték el, így a zsinórpadlásról leereszthető, illetve a sínparokon

mozgatható kulisszákat is helyettesíthették. A Drottningholmi Királyi Színház igazi különlegessége a két mechanikus szerkezet. Az egyik szélfúvást imitáló találmány, amely egy faszerkezeten álló fahenger volt, benne kövek voltak elhelyezve, a dobra nagyon erős ponyvavászon, vitorlavászon feszült. A kereket forgatták, s a kövek az erősen megfeszített dobhártyáról a kerékfogak között visszaverődve mennydörgésszerű, vagy kisebb kövek esetében esőzés hangját adták. A másik mechanika ugyanilyen fahengeren állt, rajta egy nagyobb fahenger, erre ponyvavászon volt ráterítve, amely a kerék forgatásakor ki- és belengett és ez nehéz, sűrű szövésű anyag alkalmazásakor fémlemezéhez hasonló zengő hangot adott.

Drottningholmi Királyi Színház „deus ex machinája”.
A szélfúvást és vihart imitáló szerkezet. 1766

A hagyományos, barokk kori, illetve 19. századi színpad- és díszlettervezési, illetve díszletépítési eljárások nagymértékben megváltoztak. Részben a 20. századvégi minimalista színpad design miatt, részben a felhasznált anyagoknak köszönhetően. A festett kulissza még mindig létező eleme a színpadi látványvilágnak, főleg ha a klasszikusnak számító operáról, vagy balettről van szó, bár ezt is kezdi kiszorítani a mindenütt hódító és magának egyre nagyobb teret követelő médiaművészet és a vetített háttérfestmény, háttérkép. A kezdetben tűzveszélyes len-pamut ponyvát, amely tűzmentesítő impregnálást kapott, kezdi kiszorítani a speciális fekete és sötétkék színekben elterjedt díszletanyag, amelyet már akrillal, szintetikus festékekkel festenek meg.

A FALÓTÓL A VIDÁMPARKIG

A körhinták vagy más néven ringlispílek fénykora az 1900-as évek voltak. Angliától kezdve Németországon keresztül Bécsig rengeteg fajta és stílusú körhinta létezett. Magyarországon a nemrégiben restaurált Fővárosi Vidámpark körhintája a legszebb. Meg kell még említeni a vidámpark-állítás másik formáját, az utazó vidámparkot, mely gyakran a vándorcirkusszal és vándorszínházzal társulva működött és utazott városról városra. A faluba eljutó, gyakran cigányok által működtetett színészi, cirkuszi, bűvész és akrobata előadókból álló társulatok állították fel a falu mezején vagy a szabad téren a körhintát. A ringlispíl forgáscentrumában a rúd köré általában egy favázat vagy hengert, több esetben sokszögű faépítményt emeltek. Elterjedt szokássá vált idővel a forgástestre feszített, kasírozott papírt vagy textilanyagot kifesteni.

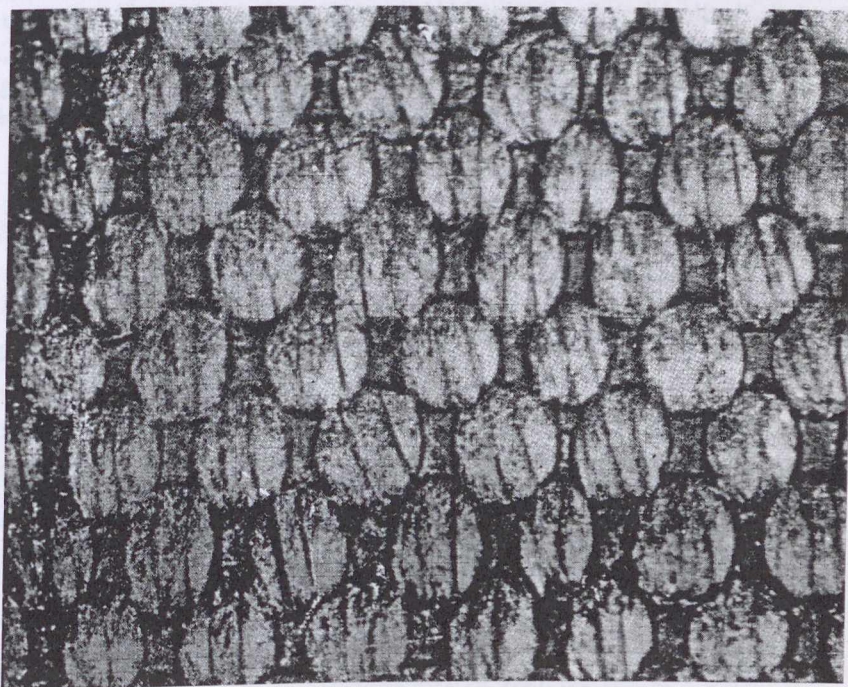
Az ábrázolások között megjelentek a népies motívumok, a balladák világának szereplői, a népdalok alakjai, a népmesék figurái és más mesés elemek. Utóbbiak nemcsak a festett ponyván tűntek fel, hanem a körhinta állat- és mesefiguráiban is visszaköszöntek. Jól láthatóak az 1900-as évek idejéből származó korabeli, archív képeslapokon és fényképeken, amelyeken a HANS CHRISTIAN ANDERSEN-mesék alakjaitól, a GRIMM testvérek mesevilágán át számtalan monda és rege elevenedett meg.

A szabadtéri ünnepek állandó szereplői, mind a vidéki-falusi, mind a nagyvárosi közegben a sátrak és a pavilonok. Anyaguk változott csak az idők során, a természetes len-kender ponyvát kiszorította és felváltotta a szintetikus szálanyag. Ilyen ponyvaszerkezet a céllövő és vurstlis sátor, a cirkuszi sátor, a sörsátor, az ideiglenes étterem, a mobil pecsenyés sátor, a vattacukorárus bódé, a törökmézes ponyvabódéja.

PONYVA AZ UTCÁN

Az utcakép egyik meghatározó eleme az előtető, a ponyvatető és az árusbódé. A történelem legkorábbi civilizációi óta ponyvával oldották meg az árnyékolást az utcán és a lakóhelyen is. Megtalálhatjuk az ókori Pompeji utcáin (a pallaárusok standjai), a középkori város piacain (a kézművesek leterített ponyvái), a 19. századi európai nagyvárosok sikátoraiban és belvárosaiban (felállított kioszkok) éppúgy, mint a modern metropoliszok nyüzsgő utcáin (hot-dog és virágárus). A vásárok kedvelt, kezdetben a népművelést szolgáló, olcsóbb kiadású könyvecskéi, majd a népi kalendáriumok és korai betyártörténetek, később az előfizethető, ciklikusan megjelenő szórakoztató irodalmi tömegtermeléseként írt történetek a ponyvairodalom gazdag repertoárjából kerültek ki. Az irodalmi ponyva jelentős stilisztikai és tartalmi átalakuláson ment keresztül, s a 20. században megszületett a két nagy népszerűségnek örvendő, szubkultúrákat felölelő társadalmi vetületű „comics”, a képregény, és az elsősorban amerikai ponyva vagy lektűr.

A fentiekből jól látható, hogy a ponyva hány különböző területen és milyen sokféle feladatot látott el az idők folyamán. Legyen szórakozás, kultúra vagy művészet, a ponyva mindenhol jelen van, fizikai formában vagy átvitt értelemben.

Pamutponyváról készült mikroszkopikus felvétel.

Válogatott szakirodalom

- Brown, John Russel* (főszerk.): Képes színháztörténet. Magyar Könyvklub, Budapest, 1999.
- Dankó Imre*: Régi vásáraink világa. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1992. Folkór és etnográfia, 71.
- Hegedűs Géza – Kónya Judit*: Kecskéének – azaz két és fél évezred drámatörténete. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- Jalovszky Katalin – Tomsics Emőke*: A tegnap világa. Magyarországi városok a századfordulón írásban és képen. Officina Nova, Budapest, 1992.
- Keresztes Gyula*: Marosvásárhelyen vásár tartatik. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1996.
- Paturi, Felix R.*: A technika krónikája. Officina Nova, Budapest, 1991.

- Porzó (Ágai Adolf):* Utazás Pestről Budapestre 1843-1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Pallas, Budapest, 1908.
- Bakó László – Faragó László – Sas Lászlóné:* „Műszaki Textiltermék Katalógus”. Kenderfonó és Szövőipari Vállalat kiadványa, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Készült az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság irányításával, Szeged, 1967. TM, Dr. Endrei Walter Könyvtár: A_2018.
- Domonkos Ottó:* A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630-1838. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1997. TM, Dr. Endrei Walter Könyvtár: B_1269.
- Cesare Orselle – Eduardo Rescigno – Renato Caravaglia – Rubens Tedeschi – Giorgio Lise – Rodolfo Celletti:* Európa Zenéje sorozat: Az opera születése. Zeneműkiadó Budapest, 1986.
- Giorgio Lise – Eduardo Rescigno:* Európa Zenéje sorozat: A 18. századi opera Scarlattitól Mozartig. Zenemű Kiadó, Budapest, 1986.
- Orosz Diána:* Mi is az a ponyva? tanulmány. Ponyva/ Tarpaulin kiállítási katalógus. A Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum (Textilmúzeum) kiadványa. Budapest, 2008.
- Loszmann Dávid:* Magyarországi barokk kastélyszínházak. <http://arch.eptort.bme.hu/27/27loszman.htm>

A szerző címe:

Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum

Budapest

e-mail: diana.orosz@gmail.com